

تاریخ بیداری ایرانیان و اهمیت آن در سیر تاریخ‌نگاری ایران

سهیلا نعیمی

دکترای تاریخ اسلام از دانشگاه خوارزمی و دبیر آموزشی و پرورش تهران

sohayila.n@gmail.com

«تاریخ بیداری ایرانیان» کتابی است که در زمان نهضت مشروطه (۱۳۲۴ق) توسط ناظم‌الاسلام کرمانی نوشته شده است. مولف کتاب به شیوه روزشمار، به شرح وقایع سال‌های ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۸ق پرداخته است. حضور نویسنده در بسیاری از رویدادهای مربوط به این زمان و استفاده از اسناد دولتی، نامه‌ها، تلگراف‌ها، روزنامه‌ها، امتیازنامه‌ها، عریضه‌ها، فتواها، این اثر را در ردیف آثار مهم در شناخت مشروطیت ایران قرار داده است. این کتاب علاوه بر برخورداری از برخی ویژگی‌های قابل توجه دچار برخی ضعف‌های مهم است که موجب نقادی آن از سوی مورخان و تحلیل‌گران تاریخی شده است. پژوهش حاضر در صدد مقایسه این کتاب با دیگر کتاب‌هایی که در مورد مشروطه نوشته شده، نیست، بلکه مسأله اصلی، بررسی اهمیت کتاب مذکور در سیر تاریخ‌نگاری نوین ایران با استفاده از روش تحقیق تاریخی، با رویکرد تحلیل محتوی و براساس گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری، قاجار، مشروطیت، ناظم‌الاسلام کرمانی

تقسیم بندی می‌توان نظرات را در دو دسته جای داد، آنهایی که به اهمیت سبک و روش‌شناسی کتاب تاریخ بیداری ایرانیان پرداختند و کسانی که به اهمیت محتوای تاریخی، تحلیل نویسنده از وقایع مشروطه و مردمی بودن کتاب توجه کرده‌اند. اما کمتر به پیشگامی در نگارش شیوه نوین تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری ناظم‌الاسلام پرداخته شده است. با توجه به ارتباط نظرات آنان به موضوع این پژوهش به برخی از آنها اشاره می‌شود:

مهدی ملک‌زاده در کتاب تاریخ مشروطیت خود به نقد کتاب تاریخ بیداری ایرانیان پرداخته و معتقد است که ناظم‌الاسلام جز شرح رویدادها و بیان احساسات خود کار دیگری نکرده و تنها به جریانات کرمان پرداخته است. از دیدگاه او «تاریخ بیداری ایرانیان کنایه‌ایست که برای آیندگان نوشته نشده بلکه برای خوش آمدن عده‌ای که در آن زمان می‌زیستند به رشته تحریر درآمده... و در یک جمله می‌توان گفت که، تاریخ را لکه دار کرده است» (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۸-۹).

عبدالحسین زرین‌کوب این کتاب را در زمره آثار و تألیفات و یادداشت‌های شخصی افراد ذکر می‌کند که می‌توان آن را در کنار آثار چون زندگانی من اثر عبدالله مستوفی، یادداشت‌های سپهسالار تنکابنی، تاریخ مشروطیت کسروی و حیات یحیی دولت‌آبادی قرار داد (زرین‌کوب، ۱۳۶۸: ۱۱۶).

ادوارد براون، کتاب تاریخ بیداری ایرانیان را از نظر سبک و جمله بندی و استناد بر کتاب‌های تاریخ عمومی افرادی چون رضا قلی‌خان هدایت و میرزا محمد تقی‌خان سپهر برتر می‌داند (براون، ۱۳۶۹، ۴/۳۶۱).

شده در مشروطه مورد توجه، استفاده و استناد نویسندگان بعدی قرار گرفت. آنچه در این مقوله مورد بررسی قرار می‌گیرد این است که: شیوه تاریخ‌نگاری ناظم‌الاسلام در این کتاب چه بوده است؟ به بیانی دیگر مسأله اساسی پژوهش این است که: کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، در سیر تاریخ‌نگاری نوین ایران از چه اهمیتی برخوردار است؟ با توجه به سؤال مطرح شده چنین فرضیه‌ای را می‌توان ارائه داد که تاریخ‌نگاری این دوره از تاریخ ایران به دلیل تماس فکری، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی با اروپا از شیوه‌های تاریخ‌نگاری گذشته که مبتنی بر ثبت رویدادهای مربوط به فرمانروایان و جنگها بود، فاصله گرفت و با اضافه شدن منابع جدید در تاریخ‌نویسی شاهد تغییر و تحول شد و به افشار اجتماعی و مردمی توجه بیشتری کرد.

درباره پیشینه تحقیق تاکنون نظرات مختلفی از طرف نویسندگان داخلی و خارجی در مورد کتاب تاریخ بیداری ایرانیان ارائه شده است. در یک

مشروطیت سرآغاز تحول جدیدی در تاریخ معاصر ایران است. ارتباط ایران و اروپا، اعزام محصل به خارج از کشور که از زمان عباس میرزا و در پی شکست ایران در جنگ‌های ایران و روس به عنوان یکی از راه‌حل‌های جبران شکست و رفع علل عقب ماندگی نظامی ایران صورت گرفت، سفر مأموران سیاسی چون مستشارالدوله، نگارش آثاری نظیر سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ اثر زین العابدین مراغه‌ای، نقش روحانیت و آموزه‌های ضد استبدادی، حوادث و تحولات جهانی مانند پیروزی ژاپن در جنگ با روسیه در ۱۹۰۵ میلادی و شورش مردم روسیه علیه دولت تزاری و... افکار ایرانیان را تحت تأثیر قرار داد.

همزمان با بروز این تحولات در ایران، نویسندگان چندی در داخل و خارج مشغول ثبت رویدادهای مربوط به این زمان شدند. در میان این آثار، کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، اثر ناظم‌الاسلام کرمانی به عنوان اولین کتاب چاپ

تا برای نخستین بار زندگی گروه عظیمی از مردم ایران را وارد تاریخ سازد. مضمون، منابع، اسناد و سبک نوشتاری این اثر، تا به آن روزگاری هم‌تا و بی‌نظیر است» (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۱۸۹).

شرح حال نویسنده

میرزا محمد کرمانی معروف به ناظم الاسلام در سال ۱۲۸۰ ق مطابق با ۱۲۶۰ ش در کرمان متولد شد. دوره نخست زندگی او در این شهر سپری و تا سال ۱۳۰۰ ق صرف، نحو، حساب، منطق و هیئت را در محضر افرادی چون میرزا عبدالحسین خان بردسیری معروف به میرزا آقاخان کرمانی و بعضی از علمای بزرگ فراگرفت (ناظم الاسلام، ۱۳۶۲: ۸ و ۹). در فقه و اصول شاگرد حاج شیخ ابوجعفر مجتهد بود و در سال ۱۳۰۹ ق با کسب اجازه وی تصمیم گرفت به منظور تکمیل تحصیلات دینی راهی تهران شود تا به قول خود به تحصیل «حکمت الهی» بپردازد (همان: ۱۸). با این وجود، «... ناظم الاسلام هیچگاه در حکمت نه تبحر بلکه اطلاع کامل و کافی هم حاصل نکرد و به همان علوم مقدماتی، ادبی، اصول و فقه در حدود معالم و شرایع که درس می‌داد شناخته شده بود» (مقدمه هاشمی کرمانی، ۱۳۶۲: بیست و هشت).

در تهران از محضر افرادی چون میرزا عبدالحسن جلوه، حاج میرزا حسن آشتیانی، سید شهاب‌الدین شیرازی (متوفی ۱۳۲۰ ق) و حاج شیخ هادی نجم‌آبادی (۱۳۲۰ - ۱۲۵۰ ق) بهره گرفت (همان: ۱۸). برخی گیری کتاب تاریخ بیداری ایرانیان را ناشی از همین نکته می‌دانند (عقیلی، بی تا، ۱۱۱۴). بدون شک نمی‌توان تأثیر فکری این افراد را در بینش فکری و تاریخ‌نگری ناظم الاسلام کرمانی نادیده گرفت، اما باید توجه داشت که عوامل دیگری نیز در این میان نقش داشتند.

در سال ۱۳۱۲ ق بنا به توصیه استادش، در بیست و هشت سالگی به عتبات عالیات مسافرت کرد و از حوزه درس میرزا محمد حسن شیرازی (۱۳۱۲ - ۱۲۳۰ ق) و میرزا محمد حسین شهرستانی (۱۳۱۵ - ۱۲۵۶ ق) بهره برد (ناظم الاسلام، ۱۳۶۲: ۱۷). پس از اندکی به دلیل ناسازگاری هوای آنجا و فوت میرزای شیرازی به ناچار به تهران بازگشت (همان: ۶۰). زمانی که امتیاز تالوت در زمان ناصرالدین شاه واگذار شد، ناظم الاسلام شاهد عینی بسیاری از مسائل و حوادث مربوط به آن بود. مقارن با این ایام، جذب افکار جدید شد.

تاریخ‌نویسی سبب شده است که نتواند چندان به عمق مسائل پی ببرد (تبارکی و پرویش، ۱۳۹۱: ۳۰).

نویسندگان مقاله واکاوی کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، این کتاب را متمایز از آثار تألیفی قبل از مشروطه دانسته، ویژگی‌هایی چون موضوع محور بودن کتاب، به دنبال ریشه‌یابی وقایع و تحلیل آنها بودن، توجه به نهادهای اجتماعی و استفاده از منابع مستند و گسترده را موجب تمایز آن از سایر کتاب‌های هم عصرش می‌دانند (هادی بیاتی و علی اصغر رجبی، ۱۳۹۲: ۴۷).

برخی دیگر تاریخ بیداری ایرانیان را در کنار آثاری چون تاریخ انقلاب مشروطیت ایران اثر مهدی ملک‌زاده و روزنامه خاطرات عین السلطنه و تاریخ مشروطه احمد کسروی در ردیف تک نگاری‌های باقی مانده از زمان مشروطه ذکر می‌کنند (جوادی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۸۶). برخی نیز با اذعان به مطالب ارزشمند کتاب یادآور شده‌اند که نباید کاستی‌ها و مصلحت‌اندیشی‌های مؤلف را نادیده گرفت (معینی، بی تا: ۶).

پیتر آوری، ناظم الاسلام را پیشگام در تاریخ‌نویسی نوین دانسته و نوشته است: «اگر بخواهیم از تاریخ‌نویسان ایرانی و بنام در این شیوه جدید نام ببریم ناظم الاسلام کرمانی با نوشتن تاریخ بیداری ایرانیان اولین تاریخ مستند و معتبر را از رویدادهای ایران به دست می‌دهد» (آوری، ۱۳۶۹: ج ۱: ۱۲).

حافظ فرمانفرما در مقاله‌ای نوشته است: «تألیف تاریخ بیداری ایرانیان، پس از استقرار حکومت مشروطه، دوره جدیدی در تاریخ‌نگاری ایران پدید آورد. ناظم الاسلام کرمانی در نوشتن این اثر تلاشی بلیغ و موفقیت‌آمیز از خود نشان داد

صادق آینه‌وند و سیمین مقیسه در کتاب نقد تاریخ، باستان‌شناسی و هنر، کتاب تاریخ بیداری ایرانیان را از حیث سادگی و روانی اثر، صداقت نویسنده و ارائه آگاهی‌های دست اول، بیان مذاکرات سیاسی و تلگرافات و مکاتبات، مستند بودن و موارد دیگر مثبت ارزیابی کرده ولی با این حال انتقاداتی نیز به آن دارند. از جمله علیرغم انتقاد جدی نویسنده از تاریخ‌نگاری سنتی و مذمت تملق و مدیحه‌سرایی، خود در برخی موارد اسیر چنین نگرشی می‌شود. پراکندگی روشی و اتخاذ شیوه‌های متفاوت در بیان حوادث و فقدان پیوستگی مطالب و رویدادهای تاریخی از نقاط ضعف کتاب تاریخ بیداری ایرانیان است. یکی دیگر از آنها این است که بخش عمده‌ای از اخبار و آگاهی‌های نویسنده بر شنیده‌ها استوار است. تکیه بر شنیده‌ها موجب رسوخ شایعات غیرواقعی در لابلای متن کتاب شده است (آینه‌وند و مقیسه، ۱۳۹۳: ۵۷-۶۴).

باستانی پاریزی در مقاله‌ای مطالب کتاب ناظم الاسلام را صد در صد واقعی و صادقانه دانسته و معتقد است که اعتراف نویسنده در احوال خصوصی خود و ترسی که از به توپ بستن مجلس شورای ملی بر او عارض شده بوده، حکایت از صدق و صحت بقیه مطالب کتاب دارد (باستانی پاریزی، ۱۳۵۰: ۱۷۰).

مقاله دیگر با عنوان نقد و بررسی کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، کتاب را از حیث توجه به زندگی آحاد مردم و بهره‌گیری از اسناد و شب‌نامه‌ها و غیره برای شناخت بهتر تاریخ مشروطیت منبع مهمی به شمار می‌آورد. از نظر نویسندگان مقاله به علت قرار گرفتن ناظم الاسلام کرمانی در درون حوادث و عدم آشنایی با روش‌های نوین

پرداخت (همان، ۶۶). با نزدیک شدن به جنبش مشروطه خواهی، ناظم الاسلام رفته رفته به جای توجه به تدریس و تألیف به سیاست و تشکیل انجمن‌های سری، تأسیس روزنامه و نشر مقالات متمایل و از اداره مدرسه اسلام کناره‌گیری کرد (مقدمه هاشمی کرمانی، ۱۳۶۲: سی و یک).

ارتباط نزدیک ناظم الاسلام با سیدمحمد طباطبایی و پسرش کارثت رویدادها را بر او آسان می‌کرد، چراکه هرروز اخبار مربوط را عده‌ای به خانه ایشان می‌آوردند. از آنجا که دچار مضیقه مالی بود، تصمیم گرفت تا به تدریج منتخبی از آن را به صورت پاورقی در روزنامه کوکب درّی که خود مدیر آن بود به چاپ برساند. وی برای یادداشت‌های خود، نام «تاریخ بیداری ایرانیان» را انتخاب کرد که به زودی مورد استقبال مردم قرار گرفت تا جایی که آن را به صورت جزوه‌های هفتگی منتشر کرد. این اثر در اسفند ماه سال ۱۳۳۲ ق زیر نظر سیدمحمد هاشمی کرمانی از نمایندگان مجلس تجدید چاپ شد (ترکچی، ۱۳۸۶: ۷۲).

او پس از بیست سال اقامت در تهران به کرمان بازگشت و سال‌های آخر زندگی را در کرمان و در سمت قضاوت در دادگستری سپری کرد تا اینکه در سال ۱۳۳۷ ق مصادف با آبان ۱۲۹۷ ش در سن پنجاه و هفت سالگی بر اثر آنفلوآنزا درگذشت و در مقبره سید علویه کرمان به خاک سپرده شد (مقدمه هاشمی کرمانی، ۱۳۶۲: سی و چهار).

انگیزه نگارش تاریخ بیداری

ناظم الاسلام طی سال‌های سکونت خود در تهران ضمن تعلیم، تدریس و تألیف علوم زمان به مطالعه کتاب‌های تاریخی علاقه‌مند شد تا به گفته خود «آینده را از گذشته» قیاس کند و از «حوادث ماضیه» عبرت گیرد (ناظم الاسلام، ۱۳۶۲: ۹). اما آنچه مورد نظر او بود در این کتاب‌ها

می‌توان نام برد. از دیگر آثار او خلاصه العوامل و خلاصه النحو، اصول عقاید، ترجمه فارسی مقامات حریری و کتابی معروف به علائم ظهور است (ترکچی، همان، ۶۰؛ مقدمه هاشمی کرمانی، ۱۳۶۲: سی و سی و یک).

آشنایی و هم‌زمانی ناظم الاسلام با شخصیت‌های مختلف او را به نوشتن حوادث مربوط به جنبش آزادی خواهی و داشت و لذا از شب سه شنبه دوم ماه ذی الحجه ۱۳۲۲ قمری به ثبت آنچه می‌دید، می‌خواند و می‌شنید

افکاری که در لباس آزادیخواهی، قانون خواهی و مشروطه خواهی ظاهر شدند. با مطالعه آثار ملکم خان و مستشارالدوله (همان: ۲۶۷) جذب آنان شد و در نوشته‌های خود به ستایش ملکم خان می‌پرداخت (همان: ۱۴۹). به نظر ناظم الاسلام «سبقت او در انتشار لفظ قانون» وی را لایق این مدح کرده بود (همان: ۱۵۰). در بازگشت به تهران از محضر درس میرزا محمد طباطبایی (۱۲۹۹-۱۳۲۱ ق) بهره برد. ناظم الاسلام ضمن معرفی کاملی از سیدمحمد طباطبایی، وی را «مؤسس مشروطیت ایران» می‌داند (کرمانی، ۱۳۶۲: ۶۱). زمانی که سیدمحمد طباطبایی به تدریس در مدرسه اسلام اقدام کرد، معلمی این مدرسه را به ناظم الاسلام سپرد. سیدمحمد صادق فرزند سیدمحمد طباطبایی مدیر مدرسه شد و میرزا محمد معلمی و اندکی بعد نیز انتظام مدرسه نیز به او سپرده شد. در این هنگام به دلیل تدریس و مسؤلیت نظم مدرسه اسلام به وی لقب ناظم الاسلام داده شد. سید محمد صادق طباطبایی از صدرالعظم وقت، میرزا علی اصغر خان امین السلطان لقب «ناظم الاسلام» را برای او گرفت (عقلی، ۱۳۴۸: ۱۱۱۵).

جریانات سیاسی و اجتماعی ایران به ویژه در پایتخت و در آستانه انقلاب مشروطیت، تشکیل مجلس شورای ملی، به توپ بسته شدن مجلس اول، حوادث دوره استبداد صغیر، فتح تهران توسط مجاهدان ملی، عزل محمدعلی شاه و بر تخت نشستن احمدشاه و... از مهمترین رویدادهایی بودند که ناظم الاسلام را به یک نواندیش سیاسی تبدیل کرد (ترکچی، ۱۳۵۷: ۷۱).

ناظم الاسلام متناسب با محیط مدرسه و تدریس در آن به تألیف چند کتاب دست زد. از آن جمله شمس التصاریف و شمس الحکما را

تاریخ بیداری ایرانیان

در وصف میرزا تقی خان امیرکبیر:

اگرچه ما در این تاریخ خود، بیداری ایرانیان را از سال ۱۳۲۲ شروع کرده‌ایم، لکن اگر خیال خود را جمع کنیم و به نظر دقت و انصاف در تاریخ گذشتگان بنگریم، هر آینه به خوبی مشاهده می‌کنیم که در مجاری سنه ۱۲۶۵ بسیاری از امور و وقایع را که دلالت دارد بر بیداری ایرانیان و قدم

گذارند آنها به راه تمدن و باعث و مسبب آن را جز مرحوم میرزا تقی خان امیرنظام، احدی را سراغ نداریم چه آن بزرگ مرد از آن یکه اشخاصی بود که به قابلیت خود بدون اسباب و مساعدت خارجی از پستی به بلندی رسید. پس پسر آشپز قائم مقام بود و در اثنای کار و شغل، خویش را دارای رتبه و مقام صدارت نمود، دوست و دشمن، او را از نوادر دهر شمرده‌اند و از خلقت‌های فوق العاده دانسته و کارهای امیرنظام از ترتیب و انتظام قشون و اصلاح حال و کار دفتر و مالیه که خرج، دو کرور اضافه بردخل بود و عمارت و مرمت خرابی‌های دیگر که به زودی محال می‌نمود و همه در یک دو سال صورت گرفت، گواه و دلیل بزرگی مرد است. (ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان)

که مؤلف آن اذعان می دارد، بیش از هر چیز دربرگیرنده حوادث و رویدادهایی است که نویسنده شاهد و ناظر آن بوده است. به کارگیری افعالی مانند «دیدم»، «مشاهده شد»، «ملاقات نمودم» و «نگارنده به رأی العین دید» گواه این نظر است (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ۱۹۲).

۲. شنیده‌ها: منظور از شنیده‌ها تمامی اخبار و حوادثی است که نویسنده به واسطه اشخاص ناظر بر آن اتفاق یا نقل قول از افرادی که خود شاهد آن رویداد بوده‌اند، آورده است: «امروز مسموع گردید کرمان هم اغتشاش شده است...»، «مسموع گردید صدارت را خیال دارند بدهند به سعدالدوله» (همان: ۲۹۲)، «شنیدم از کرمان سیصد نفر سووار و یک عراده توپ فرستاده اند به یزد...» (همان: ۳۳۸).

ناظم الاسلام به منظور اطمینان دادن به خواننده از صحت شنیده‌ها و گفته‌هایش، گاهی راوی خبر را با عبارت «... که از موثقین است»، «یکی از موثقین گوید...» (همان: ۳۴۸)، «یکی از موثقین نقل کرد...» (همان: ۳۱۷) معرفی می‌کند. او همچنین به وثوق گوینده اکتفا نکرده و با ذکر عبارات و جملاتی چون «علی‌الحقیقی» و «پس از تحقیق معلوم شد» و یا «به طور تحقیق شنیدم» به نوشته‌های خود اعتبار می‌بخشد (همان: ۲۸۵ - ۴۹۴).

۳. کتاب‌ها: کتاب‌های مورد استفاده ناظم الاسلام خود به چهار دسته تقسیم می‌شود (ترکچی، ۱۳۸۶: ۷۳) که عبارت‌اند از: **الف- کتاب‌های مذهبی:** آیات قران کریم در بسیاری از موارد به دلیل عینی بودن وقایع به عنوان شاهد آورده شده‌اند. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ۴۰۹ و ۱۷۷) در این زمینه گمان می‌رود نویسنده با مصداق قرار دادن آیات می‌خواسته خواننده را از درستی خبر یا روایت آسوده خاطر نماید (ترکچی، ۱۳۸۶: ۷۳). شاید

عین‌الدوله، چگونگی تشکیل انجمن مخفی ثانی و مختصری از تاریخ ارمنستان و احوال پرنس دادیان و... است. در این جلد مؤلف اطلاعاتی در مورد ارمنستان، آرامنه و مناسبات ایران و ارمنستان در دوران های مختلف تاریخی ارائه کرده است.

در جلد سوم، وقایع را به شکل روزشمار از ۱۸ جمادی الاول ۱۳۲۴ تا اول رمضان ۱۳۲۴ پی‌گیری کرده است. آنچه در این جلد بیشتر مورد توجه نویسنده قرار گرفته شامل: نقشه‌های عین‌الدوله در مقابل معترضین، مهاجرت کبری، تحصن مردم در باغ سفارت انگلیس، شبنامه‌ها و امضای فرمان مشروطیت و تدوین نظامنامه انتخابات و واقعه تبریز، تشکیل مجلس شورای ملی و بازگشت علما به تهران است.

در جلد چهارم، وقایع شوال سال ۱۳۲۴ و حوادث مربوط به تأسیس مجلس، تأسیس بانک ملی، مرگ مظفرالدین‌شاه، ماجرای نوز بلژیکی و تاجگذاری محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس آمده است.

جلد پنجم در برگیرنده وقایع محرم سال ۱۳۲۷ است. این وقایع شامل: حوادث استبداد صغیر، فرار محمدعلی شاه به روسیه، مهاجرت مشروطه خواهان به تهران و جانیشینی احمد میرزا است. آخرین مطلبی که نویسنده ارائه می‌دهد صورت ناتمام ورقه الزامیه‌ای است که شیخ ابراهیم زنجانی در حضور شیخ فضل الله قرائت کرده است (ناظم الاسلام، ۱۳۶۲: ۵۳۷). ثبت روزانه رویدادها در دو جلد اخیر، گاه منجر به درج اخباری ضد و نقیض در کتاب شده است.

منابع نویسندگان

منابع مورد استفاده ناظم الاسلام را می‌توان بدین شرح معرفی کرد:

۱. **دیده‌ها:** تاریخ بیداری ایرانیان آنگونه

نیافت و به دلیل یکجانبه نگری و مختص بودن آثار به توصیف متملقانه از پادشاهان و عیوب ایشان و همچنین «مملو بودن از تعصبات مذهبی که توسط اشخاص جاهل» به تدریج «جزء تاریخ» شده بودند، ثبت رویدادها را از وظایف اصلی خود دانسته (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ۵۹۷) و تصمیم گرفت که «کتابی در تاریخ ایران» و «بر سبک مورخان اروپا» بنویسد (همان: ۹ و ۱۰). لذا، آنچه از عجایب و غرایب روزگار و از بیداری ایرانیان دیده و شنیده جمع و تدوین کرد (ترکچی، ۱۳۸۶: ۷۲).

ارکان کتاب تاریخ بیداری ایرانیان

این کتاب نخستین منبع چاپ شده تاریخ‌نگاری دوره مشروطیت است که به صورت سالشمار به بیان مقدمات انقلاب مشروطیت ایران از تاریخ ۱۳۲۲ق و روند استقرار مشروطیت تا ۱۳۲۸ق پرداخته است. مطالب این کتاب بدین قرار است:

مقدمه، شامل متنی مفصل در مورد شرح حال روشنفکرانی چون میرزا آقاخان کرمانی (۱۲۷۵-۱۳۲۲ق) و شیخ احمد روحی (۱۳۱۴-۱۲۷۲ق)، بیان واقعه رژی با درج دستخط‌ها و تلگراف‌ها، شرح حال افراد صاحب منصبی چون: امیرکبیر (۱۲۳۰-۱۱۸۶ق)، میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی (۱۲۶۰-۱۲۰۷ق)، میرزا ملکم خان (۱۳۲۶-۱۲۴۹ق)، میرزا علی خان امین‌الدوله (۱۳۲۲-۱۲۵۹ق) و بیان حال ناصرالدین‌شاه (۱۲۷۵-۱۲۱۰ق) و مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۱۳ق). جلد اول کتاب، تشکیل انجمن مخفی، شرح جلسات این انجمن، شرح حال محمد علی میرزا ولیعهد، واقعه کرمان، عمارت بانک و... را در خود جای داده است.

جلد دوم شامل وقایع مربوط به وقایع مهاجرت صغری و واقعه مسجد شاه، کارشکنی‌های

درباره سید جمال‌الدین اسدآبادی:

علم و فضیلت منور فرمود و سلسله هواخواهان ترقی مقام انسانیت را به پیش قدمی سرفراز و مفتخر نمود. مقصود سید در ظاهر اتحاد دول اسلامیه و اتفاق مسلمانان بود. لیکن در معنی، جمهوریت و مشروطیت ایران را سعی و جاهد بود. در مجالس علنی، مفاصد استبداد و سلطنت استبدادی را آشکار می‌فرمود و در محافل سری، دوستان خود را تحریض و ترغیب می‌نمود به بیداری مردم. لکن پس از تبعید و نفی از طهران، دوستانش را وصیت می‌فرمود به کتمان و استتار مقصد. (ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان)

نخستین فروزنده آسمان شرف و جلال و اولین مربی عالم تربیت و کمال، حامل لواء آزادی و حریت و هواخواه استقلال حقوق بشریت، پیشرو آزادی طلبان مملکت عجم و سر سلسله تربیت یافتگان طوایف و امم، العالم الربانی و البحر الصمدانی السید محمد جمال‌الدین بن السید صفدر المعروف به افغانی، از اول اشخاص مشهور این قرن است که عالم تمدن را به انوار ساطعه

هم بتوان احتمال داد استناد به آیات قرآن ادامه همان شیوه تاریخ‌نگاری سنتی است که هنوز جای خود را در تاریخ‌نویسی این عهد حفظ کرده است. ناظم‌الاسلام در مواردی چند استناد به نهج‌البلاغه و جملات امام علی (ع) دارد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ۲۶۵). علاوه بر قرآن و نهج‌البلاغه کتاب‌های حدیثی مانند جلد ۱۳ بحارالانوار، احتجاج، جلاء‌العیون و کتاب اثنی عشریه از جمله کتاب‌های مورد استفاده ناظم‌الاسلام هستند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ۴، ۱۸۳، ۲۸۴، ۳۱۹).

ب- کتاب‌های تاریخی: مؤلف در شرح وقایع مربوط به سفارت امیرکبیر در عثمانی ضمن اشاره به اصل ماجرا، خواننده خود را برای کسب اطلاعات بیشتر به کتاب ناسخ‌التواریخ ارجاع می‌دهد تا ادامه جریان را آنجا دنبال کند (همان: ۶۸). نمونه‌هایی از این دست، بیانگر دوری نویسنده از اضافه‌گویی است. در جایی دیگر در بیان احوال سیدجمال‌الدین اسدآبادی از کتاب مشاهیرالشرق اثر جرجی زیدان مطالبی را ذکر می‌کند (همان: ۷۰).

ناظم‌الاسلام در بخشی از مقدمه اثر خود که به میرزا ملکم خان پرداخته است اطلاعات خود را از کتاب تاریخ مسعودی اثر مسعود میرزا ظل‌السلطان ارائه می‌دهد (همان: ۱۵۰).

تاریخ معاصر، اثر ذکاءالملک فروغی (۱۲۵۴-۱۳۲۱ش) از دیگر منابع مورد استفاده ناظم‌الاسلام است. «... و هم فاضل معاصر ذکاءالملک فروغی نقل کند: یکی از دانشمندان انگلیس تاریخ قاجاریه را به زبان انگلیسی نوشته و طبع کرده...» (همان: ۶۶ و ۶۷)

کتاب دیگر رساله یک کلمه نوشته مستشارالدوله (۱۲۳۹-۱۳۱۳ق) است که مورد استفاده وی قرار گرفته است (همان: ۱۶۹ و ۱۷۰). از ترجمه کتاب تاریخ آبی نیز استفاده و به برخی از اشکالات آن اشاره می‌کند (همان:

۳۶۳ و ۴۹۱).

همچنین ناظم‌الاسلام در چهار مورد بدون ذکر اثر یا نویسنده‌هایی که بدان استناد نموده است، مطالبی را می‌آورد:

- به قول لرد هیو اگر پیروی از خیالات عالیه این وزیر بی نظیر [امیرکبیر] شده بود امروز ایران تالی آلمان بود (همان: ۱۲۶).

- یکی از مورخین می‌نویسد....

- در مورد ملک‌خان می‌نویسد: «یکی از معاصرین چنین نوشته است مقام پرنس ملک‌خان در ایران همان مقام ولتر و ژان ژاک روسو و ویکتور هوگو است در ملت فرانسه...» (همان: ۱۵۲)

- در خصوص ترور محمدعلی شاه می‌گوید: «برخی را عقیده اینست که این مسأله هم به اغراض پلتیکی ساختگی بود که شاید بتواند اعضای مجلس شورای ملی را متهم سازد» (همان: ۲۷۸)

در جایی دیگر بیان می‌کند: «پرفسور براون در تاریخ خود می‌نویسد مدت تحصن دو ماه طول کشید و این اشتباه سهو است چه مدت تحصن یکماه بود که سی روز باشد...» (همان: ۳۶۳) در ادامه اشاره می‌کند که قصد او از این کار اصلاح نظرات غلط دیگران و بیان اشتباهات آنان نیست بلکه «چون یک زمانی باعث اشتباه خواهد شد و شاید خواننده نسبت سهو و غلط را به نگارنده بدهد به این جهت توضیح و اظهار داشتیم که تاریخ خارجه را در این خصوص اعتباری نیست یا مترجمین به اشتباه رفته‌اند» (همان: ۳۶۳).

نویسنده نام کتاب‌هایی همچون «آینه سکندری» تألیف میرزا آقاخان کرمانی (همان: ۱۲) «قانون ناصری» اثر شیخ علی شریعتمدار (همان: ۱۴۲) را نیز در تاریخ خود آورده است که اگرچه از آنها به عنوان منبع نوشته‌هایش استفاده نکرده است اما در معرفی آناری که بعضی از آنها شهرت چندانی ندارند و خواننده

را مشتاق به مطالعه آنان می‌کند اهمیت دارد.

ج- کتاب‌های جغرافیایی: «تقویم البلدان» تنها منبع جغرافیایی است که در چگونگی تلفظ نام بم مورد استناد ناظم‌الاسلام قرار گرفته است (همان: ۳۱۷).

د- سفرنامه‌ها: نویسنده در اثر خود تنها دو سفرنامه «ناصرالدین شاه» و «مظفردالدین شاه» را نام می‌برد بدون اینکه استنادی به آنها کند (همان: ۱۳۱).

از جمله آثار دیگر مورد استفاده نویسنده:

۱. اشعار و ضرب‌المثل‌ها: عمده اشعار از نامه باستان میرزا آقاخان کرمانی گرفته شده‌اند.

۲. اسناد دولتی: نویسنده تنها در یک مورد «دفتر کرمان» را برای اطلاع از کیفیت مالیات‌گیری حکام کرمان به خواننده معرفی می‌کند و بدان ارجاع می‌دهد (همان: ۲۱۶).

۳. ثبت شرح گفتگوها و مذاکرات نمایندگان مجلس شورای ملی از نکات جالب توجه تاریخ بیداری ایرانیان است چراکه نویسنده در جلسات اولین مجلس شورای ملی به عنوان تماشاگر حاضر می‌شده است و همچنین به دلیل حضور برادرش (شمس‌الحکما) در این مجلس به عنوان نماینده کرمان بسیاری از رویدادهای داخلی مجلس و صورت جلسات را ثبت کرده است. لوایح مجلس شورای ملی از دیگر منابع مورد استناد مؤلف در این اثر به شمار می‌رود.

۴. امتیازنامه‌ها: درج صورت دو امتیازنامه رژی از شاخص‌های این اثر است که متأسفانه نویسنده از محل اخذ آنها سخنی نگفته است (همان: ۵۱).

۵. فتواها و تلگراف‌ها: از مهمترین منابع و مستندات ناظم‌الاسلام به شمار می‌روند که یا توسط میرزا محمد طباطبایی یا از طریق روزنامه‌ها بدانها دسترسی یافته است. از نکات جالب توجه در این زمینه آنکه وی بعضی از

در مدح نسیب محمد طباطبایی:

آقای طباطبایی را به دوستی سید جمال‌الدین متهم می‌داشتند بلکه مردم را از مصاحبت آقا دور و از معاشرتش مہجور نمایند. این شهرت بر حرص من به خدمت آقا افزود و مکرر می‌خواستم از آقا استدعا کنم و از حالات سید استفسار نمایم. تا روزی یکی از دوستان مرا ملاقات نمود و در مقام پند و اندرز گفت به آشکار خدمت آقای طباطبایی مروید و طریقه احتیاط را از دست ندهید. سبب را پرسیدم، گفت: جنابش را متهم

نموده‌اند به اینکه جمهوریت را طالبند و قانونیت مملکت را مایل، به این جهت پادشاه را با ایشان رغبتی نیست و درباریان را به ایشان میلی نیست، در جواب گفتم:

ای پدر پندکم ده از عشقم

که نخواهد شد اهل، این فرزند

من ره کوی عافیت دانم

چه کنم کاو فتاده‌ام به کمند.

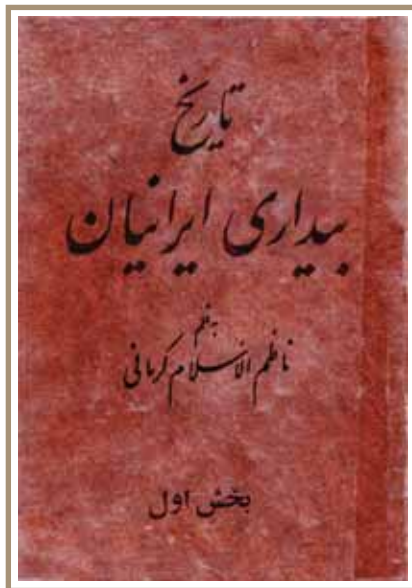
(ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان)

نویسد؟» (بیهقی، ۱۳۷۶: ۲۳).
از مشروطه به این سو تحولی کمی و کیفی در آثار تاریخی و سبک تاریخ‌نویسی ایجاد شد. چنانکه ذکر شد ارتباط ایران و اروپا، رفت و آمد دانشجویان ایرانی و سفر مأموران سیاسی به خارج از ایران و... تحول چشمگیری در تاریخ‌نویسی ایجاد کرد. نخستین تأثیرات تاریخ‌نگاری اروپایی در آیین سکندری، اثر میرزا آقاخان کرمانی آشکار شد (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۹). این تحول ابتدا خود را در زمینه وارد شدن منابع جدید به تاریخ نشان داد. نگارش تاریخ اجتماعی، خاطرات، مکاتیب و انتشار اسناد و مرام‌نامه‌ها و رسالات مختلف، تجلی دوره نوین تاریخ‌نگاری در ایران بود. این تحول به صورت اخذ شیوه‌های نوین علمی و شکوفایی تاریخ در بطن اجتماع و فرهنگ قابل مشاهده بود (سلیم، ۱۳۸۴: ۵). در این میان نباید اهمیت کشفیات و پیشرفت دستاوردهای باستان‌شناسی را از نظر دور داشت. بی‌شک سیاحت‌نامه‌های اروپائیان و رمان‌های تاریخی نیز سهمی در این تحول داشته‌اند (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۲).

از نیمه دوم حکومت قاجار به خصوص از مشروطه به این سو، سبک تاریخ‌نویسی تغییر کرده و با پیشرفتی کند و منقطع به زمان ما رسیده است (آدمیت، ۱۳۴۶: ۱۹). این تحول به صورتی مشخص خود را در بینش و به ویژه روش تاریخ‌نویسی نشان داد. شاید بتوان پذیرفت که این زمان سرآغاز دوره‌ای است که سنت درباری نویسی و استفاده از لغات و کلمات پیچیده، شکسته شده است (شکوری، ۱۳۷۱: ۷۳).

مشاهده و شنیدن رویدادها در تاریخ‌نویسی اهمیت می‌یابد و حتی آن را امتیازی برای مورخ می‌دانند (براون، ۱۳۷۶: ۱۹). با این وجود در ثبت تاریخ می‌توان به منابع مکتوب و محسوس دیگری تکیه کرد که ارزش آنان کم از

تا آنجا پیش رفته‌اند که آثار مکتوب مورخان این عهد چون: ساروی، اعتماد السلطنه و سپهر را درباری و حتی کم‌فایده دانسته‌اند (آدمیت، ۱۳۴۶: ۱۷).

در تاریخ‌نگاری سنتی مورخ تنها آنچه را می‌دید یا می‌شنید ثبت می‌کرد و در پی تجزیه و تحلیل حوادث نبود. متن‌های تاریخی اغلب خسته‌کننده و پر از لغات نامأنوس و مشکل بود (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۱۸۷). به نظر می‌رسد مصنوع بودن کتاب‌های تاریخی ناشی از آن بود که اغلب منشیان اقدام به نگارش تاریخ می‌کردند و عبارت پردازی‌های پیچیده را دلیلی بر توانمندی خود در ادبیات می‌دانستند. در این تاریخ‌نویسی جایی برای مردم و نقش آنها در رویدادها نبود. جانبداری مورخان در ثبت رویدادها از دیگر ویژگی تاریخ‌نگاری سنتی بود. «اما نویسندگان را چه گناه توان نهاد که مأموران بودند و مأمور را از فرمان برداری چه چاره است؟ خاصه پادشاه و اگر ما دبیری را فرمائیم که چیزی نویس اگر چه استیصال او در آن باشد زهره دارد که

تلگراف‌ها را که به نظر مبهم بودند توضیح می‌دهد.

۶. **مکتوبات** از دیگر منابع مورد استفاده ناظم الاسلام است.

۷. **صورت عریضه‌ها**: بیان چند نمونه از عریضه‌هایی که توسط افراد مختلف از جمله علما به شاه و یا از سوی انجمن‌ها یا مردم به علما یا مجلس شورای ملی داده می‌شد از نکات جالب توجه در این کتاب است.

۸. **اعلان نامه‌ها**: اشاره به شب‌نامه‌ها به ویژه در ماه‌های پیش از صدور فرمان مشروطیت و نیز در دوره استبداد صغیر منتشر شده‌اند؛ نظیر شب‌نامه شکوفه عصر (همان: ۴۶۰).

۹. **روزنامه‌ها**: نویسنده با ذکر موارد بیشماری از روزنامه‌ها به معرفی آنان نیز می‌پردازد. چرا که کسب وقوع رویدادها و چگونگی آنان بیشتر از طریق روزنامه‌ها ممکن بود، هرچند گاهی مطالب اشتباه نیز در آن یافت می‌شد. چنانچه از کذب بودن آنان مطلع می‌شد با بیان کذب بودن آن خبر، آن را اصلاح می‌کرد. ناظم الاسلام در انتهای جلد سوم کتاب خود از بسیاری از روزنامه‌هایی که در زمان مظفرالدین شاه به چاپ رسیده سخن می‌گوید. وی گاه به ترجمه‌هایی از روزنامه تایمز هم استناد می‌کند (همان: ۳۴۷).

۱۰. **مقالات**: مقالاتی که وی بیشتر از طریق روزنامه به دست آورده است. مقاله ملی در زمان واقعه رژی از مهمترین مقالات مندرج در کتاب به شمار می‌روند.

سبک نگارش نویسنده

سبک تاریخ‌نگاری در ایران در نیمه نخست حکومت قاجارها همان تبعیت مورخ از سبک نویسندگان پیشین و ثبت و ضبط وقایع و حوادث مربوط به دربار و سلاطین بود. برخی

در وصف میرزا حسین خان سپهسالار:

یکی از اشخاص بزرگ که ترقیات ایران را در نظر داشت و به یک اندازه اثری در این عالم گذارد، مرحوم میرزا حسین خان سپهسالار و بنای مدرسه ناصریه و عمارت بهارستان است که این عمارت عالیه و این بنای شامخه که امروز ملجأ و مرجع انام است، از آثار خیریه مرحوم سپهسالار است... ظل السلطان گفت با میرزا حسین خان سپهسالار خوب نبودم و در تاریخ مسعودی او را به بدی یاد نموده‌ام لکن پیش بینی و مال‌اندیشی سپهسالار باعث شد که من او را بعد از این به نیکی و زیرکی

معرفی کنم، چه پس از معزولی او روزی که عازم بر مسافرت به خراسان بود، به دیدن او رفتم مشغول به نماز بود، من با عمه خود صحبت می‌داشتم و آنها را از جهت بی‌لطفی شاه بابایم تسلیت می‌دادم که میرزا حسین خان از نماز فارغ شد و رو کرد به عمه من و گفت: برادر تو خانه و عمارت مرا از دستم گرفت و من امیدوارم که روزی آید و همین خانه و عمارت من پارلمان و مکان جلوس مبعوثین گردد، که همان پارلمان، ریشه استبداد قاجاریه را از بیخ برکند. و این گفتار میرزا حسین خان همیشه در تذکار و خاطر من بود تا اینکه خانه او را دیدم که مجلس مبعوثین و محل اجتماع و کلاء ملت گردید. (ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان)

به غل و زنجیر کشیدن جمعی از مشروطه خواهان توسط مامورین محمد علی شاه در بازداشتگاه باغ شاه

شاهد وقوع آنها بوده و به ثبت آنها اقدام نموده است.

بیان نظرات و نتیجه‌گیری‌های شخصی مؤلف در برخی از وقایع، این اثر را با آثار نویسندگان پیشین خود متمایز می‌کند. به عنوان نمونه به دنبال لغو امتیاز رژی (تالپوت) چنین اظهار نظر می‌کند: «والسفا! این قرض را کی می‌دهد جز بیچاره ملت! جز مال رعایا دیگر از چه محل می‌دهد نمی‌دانم. شاید از کد یمین و عرق جبین و اندوخته‌های آباء و اجدادشان! نه والله نه بالله» (همان: ۵۸).

مؤلف در برخی از جریان‌ها به ریشه‌یابی آنها می‌پردازد و می‌توان گفت که غیر از مشیت خداوندی و مکافات دهر که با درج عبارتی ساده از آنها عبور می‌کند، برای رویدادها علل و اسبابی را در نظر می‌گیرد. برای نمونه وقتی

به جریان فرار محمدعلی شاه از ایران به روسیه سخن می‌گوید غیر از مشیت خداوندی به شش عامل اساسی اشاره می‌کند. او به درستی نشان می‌دهد که علل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نقش علما را در این میان نباید نادیده گرفت (همان: ۵۱). در برخی از موارد نظر احتمالی خود را در وقوع یک موضوع بیان می‌کند. به عنوان مثال زمانی که از اعدام میرزا رضا کرمانی سخن می‌گوید احتمال دخالت داشتن امین‌السلطان در قتل ناصرالدین شاه را مطرح می‌کند (همان: ۱۲۴). اگرچه وی دلیلی بر صحت قولش ارائه نمی‌دهد، اما به محقق تاریخ می‌آموزد که در رویدادهای تاریخی نباید احتمال را فراموش کرد.

اشاره به برخی از رسوم اجتماعی در این کتاب از دیگر ویژگی‌ها و اهمیت آن است. مراسم چهلیم برای اموات در ایران و انواع غذاهایی که در این گونه مجالس داده می‌شود (همان: ۱۲۴)، رسم رد شدن از زیر توپ مروارید و زیر نقاره‌خانه در شب چهارشنبه آخر صفر (همان: ۳۲۷)، رسم عریضه دادن در ایران (همان: ۳۶۱) و رسم

دیده‌ها و شنیده‌ها نیست. آنچه نوشته‌های تاریخی را در منزلتی بالاتر قرار داد توجه به علل رویدادها و بیان دیدگاه‌های نویسنده اثر است. این نکته برای اولین بار در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان خودنمایی می‌کند.

خلاصه‌نویسی و پرهیز از حاشیه‌روی و بیهوده‌گویی از شاخص‌های سبک نویسندگی ناظم‌الاسلام است. او حتی در آوردن تمامی متن تلگراف‌ها و مکتوبات با آوردن کلمات «الخ» یا «خلاصه» خودداری می‌کند. عبارات عربی و انگلیسی به کار رفته در متن هرگز نتوانسته است از روانی و سادگی لحن نویسنده بکاهد بلکه خواننده را با طرز بیان و ادبیانه ایران عهد قاجار آشنا می‌کند.

اهمیت کتاب

کتاب تاریخ بیداری ایرانیان همزمان با برخی از تحولات فرهنگی و سیاسی در ایران نوشته شده است. مؤلف با رها کردن حرفه روزنامه‌نگاری به ثبت و نگارش تاریخی دست می‌زند که با توجه به نوشته‌های برجای مانده از او، می‌توان فهمید به اهمیت رویدادی که در متن آن قرار داشته، واقف بوده است. ناظم‌الاسلام ابتدای کتاب را با حادثه رژی شروع می‌کند (ناظم‌الاسلام، ۱۳۶۲: ۱۹). این واقعه با فاصله کوتاهی از ورود وی به تهران رخ داد. شاید بتوان ذوق فطری و شور درونی ناظم‌الاسلام، ستم قاجاریه بر کرمان و معاشرت وی در کرمان با میرزا آقاخان کرمانی، همچنین ارتباط وی در تهران با مجتهدینی که تفکرات آنها ضد استبداد بود، دلیلی بر این شور دانست (همان، مقدمه هاشمی کرمانی: بیست و نه). مهاجرت علما به حضرت عبدالعظیم و بعدها به قم، امضای فرمان مشروطیت، تاج‌گذاری محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس و فرار وی به روسیه، فتح تهران و... رویدادهای مهمی هستند که مؤلف

تحصن (همان: ۴۲۹) از جمله آنهاست. بیان برخی تفکرات خرافی حاکم بر جامعه از اهمیت دیگر کتاب است. به عنوان مثال در ماجرای ضرب و شتم آقای بهبهانی بیان می‌کند که ابتدا عین‌الدوله واکنش نشان نداد اما با شکایت آقای سیدعلی اکبر تفرشی چهارده نفر را دستگیر کردند و خاطر نشان می‌کند که «مخفی نماند که عده مأخوذین سیزده نفر بود چون این عدد نحس بود، لذا یک نفر از اشخاص بی‌گناه گرفته به آنها ضمیمه کردند که عدد میمون باشد» (همان: ۲۱۴) یا بیان می‌کند «... چهارشنبه نهم ربیع الاول ۱۳۲۷، امروز حرکات جاهلانه که هرساله برای عید عمر سعد که قاتل پسر رسول خداست مثل هرساله نبود» (همان: ۳۴۸).

در نوشته‌های ناظم‌الاسلام همه جا مردم در صحنه حضور دارند و دیده می‌شوند. اگر چه از مردم می‌نالد (همان ۳۲۲) و ریشه خرابی کشور را تنها جهل مردم می‌داند (همان: ۲۶۱)، اما رویکرد مردم‌گرایانه دارد و بیان می‌کند که «کاری بکنید ملت عالم شود» (همان: ۲۸۲). وی

در مذمت ناصرالدین شاه:

قوت می‌گرفت، فوراً او را ضعیف می‌ساخت. الغاء ضدیت بین وزراء و درباریان شعار پلتیکی شاهانه بود و خود را وارث اعظم جمیع متمدولین ایران خاصه درباریان که می‌شناخت، بود. بسا خاندان بزرگ که از ابواب سلطانی به نان شب محتاج گردید. مسافرت‌های اروپا به اندازه‌ای این پادشاه را مرعوب ساخت که هر خواهش نامشروعی را ادنی دولت اروپا می‌نمود، به اسم صلح پسندی تسلیم می‌کرد.

(ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان)

در پنجاه سال سلطنت یک قدم به جانب اصلاحات برنداشت و برای اسکات ملت در سالی چند به صدور یک فرمان دروغین، مردم را به خواب غفلت انداخت و پنجاه سال بهترین اوقات مغتتم ایران را به رایگان از دست داد. هرکس را که استشمام ترقی در او می‌نمود به قتل می‌رسانید، چنانچه نماند در ایران سر جنبانی که سرش را با سنگ استبداد نکوفت، هر یک از وزرایش که اندک

اصناف نیز مورد توجه مؤلف بوده است (همان: ۳۱۱ و ۳۱۷).

همان طور که ذکر شد ترس طبیعی مؤلف را در جریان بسیاری از حوادث می توان دریافت. این ترس بیانگر اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان نگارش اثر است: «دوستان مشروطه خواه را کمتر ملاقات می کنم. دوستان و آشنایان مستبد را هم میل ملاقات ندارم. بعضی اوقات یعنی هفته ای یک دفعه یا دو بار، جناب آقا میرزا ابوالقاسم را ملاقات می کنم برای دو مطلب، یکی به دست آوردن بعضی اخبار که در این تاریخ خود درج کنیم دیگر آنکه وقتی مرا در دولت متهم سازند به دردم بخورد. با اینکه یقین دارم جز فضل خدا چیزی به درد نمی خورد...» (همان: ۳۲۴).

در این اثر بسیاری از نامه ها و اسناد تاریخی که در زمان مؤلف صادر شده اند، آمده است. از خلال این نامه ها و جواب ها می توان به شیوه مکاتبات اداری و ادبیات عصر قاجار آشنا شد. برخی از این اسناد، نامه ها و تلگراف هایی بودند که در جریان امتیاز توتون و تنباکو به تعبیر مؤلف «بدون ملاحظه ترتیب» آورده شده است (همان: ۲۲).

نتیجه

کتاب تاریخ بیداری ایرانیان اولین کتاب چاپ شده در مورد مشروطیت ایران است. پیشگام بودن ناظم الاسلام در ثبت وقایع مشروطه اهمیت زیادی دارد. کتاب وی اولین تلاش برای مشروطه نگاری و اولین منبع داخلی در مورد مشروطه است.

یکی از شاخصه های این کتاب، تلفیق خاطره نگاری و تاریخ نگاری است. در این میان رویکرد مردم گرایی و بی نزیاید مورد غفلت قرار گیرد. تعلق خاطر ناظم الاسلام به طبقات پایین در زمانه ای که تاریخ نویسی و خاطره نویسی معمولاً به طبقات بالا اختصاص دارد، قابل

تلگرافی در بین مردم افتاد از روی آن استنساخ می کنند، مآخذ آنرا ندانستم» (همان: ۵۳۴). هر چند برخی بیانات او مخالف این ادعا است. به عنوان مثال برخی از مطالب کتاب در موقع چاپ توسط نویسندگان حذف یا تغییر داده شده است. ناظم الاسلام علت این تغییر و تحریف وقایع و کتمان برخی حقایق را ترس از برخی افراد دانسته و نوشته است: «بنده نگارنده مقاله ای به عنوان نقض عهد نوشتم و آن از ترس چند نفر مفسد بود و الا خود معتقد به صحت آن نمی باشم. چنان که بقیه مقاله را می نویسم تناقض با اول مقاله معلوم خواهد گردید. چه کنم زمانه بد زمانی است، ایوم نگارنده از شاه و درباریان نمی ترسم ولی از ملک المتکلمین و سید جمال و سایر مفسدین نهایت خوف و ترس را دارم» (همان: ۱۵۴). در برخی موارد به شکلی عمدی به بیان بعضی از موضوعات نپرداخته و به بهانه سری بودن یا اینکه ارزش پرداختن به آن نبوده، از آن رویداد گذشته است. برای مثال می نویسد: «روز سه شنبه نهم جمادی الاخری ۱۳۲۴ در این روز اخبار موحشه از بلدان و شهرها رسید» (همان: ۵۴۰). اما بیان نمی کند این اخبار چه نوع خبری بوده و از کدام شهرها رسیده است. یا «... پاره ای از مطالب سری نیز مذاکره شد که بر حسب قسمی که ادا کرده ام ... نمی توانم بنویسم» (همان: ۸۰).

ذکر اسامی مدارسی که در زمان نگارش کتاب تاریخ بیداری ایرانیان مشغول به فعالیت بودند، حائز اهمیت بسیاری است. او از مدارسی چون مدرسه صدر (همان، ۳۴۴)، سپهسالار (همان، ۱۵۹)، دارالفنون و مدرسه نظامی و فلاح (همان: ۵۶۲) نام می برد.

پرداختن به مسائل اقتصادی نیز برای ناظم الاسلام اهمیت داشته است. به ویژه از نان و قیمت آن در شهرهای مختلف سخن گفته است (همان: ۳۲۰). وضعیت کلی بازاریان و

معتقد است تغییر اساسی باید از مردم شروع شود و می نویسد: «امروز باید مردم را بیدار کنیم که نه ظلم کنند و نه قبول ظلم» (همان: ۲۶۷). او به قدرت ملت در انجام خواسته های خود و ایستادگی در برابر دولت اعتقاد دارد: «آن وقت دانستم که قوه معنویه ملیه یک قوه قاهره خدایست که اگر به جنبش آید می تواند یک ملت، یک لشکر یا یک سلطنت قهار را منقلب و معدوم نماید» (همان: ۳۲۷).

در نگاه ناظم الاسلام مردم به قشر یا گروه خاصی تعلق ندارند. زنان نیز با به پای مردان در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان نقش آفرین هستند. از زمانی که دور کالسکه مظفرالدین شاه شعار می دهند (همان: ۳۶۱) تا زنی که پیروزی مشروطه را تبریک می گوید (همان: ۳۰۶) در تاریخ او دیده می شوند و قصد دارد تا «از زنان ایرانی هم در این تاریخ» اسمی برده باشد (همان: ۳۰۶).

از دیگر ویژگی های کتاب، توضیحات جالب نویسندگان در بیان برخی از رویدادها و شخصیت ها است. در مورد علاءالدوله بعد از شرح اقدامات او می نویسد: «سفاک بود، رشوه خور نبود. اگر ظلم می کرد ملاحظه از فقرا می نمود و از فاسق، فاجرو قمار متنفر بود... اگر چشم از اعمال حکومت طهرانش بپوشیم او را از مؤسسين مشروطه می دانیم» (همان: ۳۷۰). در مورد عین الدوله نیز می نویسد: «... چه از شاهزاده عین الدوله این طور شنایع و فضایح دیده نشده و احدی ندیده این شاهزاده به ناموس کسی دست اندازی کند...» (همان: ۵۱۰). وی نوشته های خود را حقیقت می داند: «بر خواننده تاریخ واضح باشد که در این تاریخ یک کلمه اغراق و خلاف واقع نوشتم و اگر هم چیزی به نظر اغراق آید نه من اغراق نوشتم بلکه به نظر خواننده اغراق خواهد آمد...» (همان: ۴۰۷) و با بیان جملاتی سعی در ایجاد اطمینان در خواننده تاریخ دارد: «امروز

در نكوهش مظفرالدین شاه:

همه تعلیم و تربیت دارای هیچ علم نبود و از اطلاعات سیاسی و تاریخی و غیره که لازمه جهاننداری است، بی بهره بود و از این رو آمال بینی و عاقبت اندیشی حتی برای خود و اخلاف خویش هم به خاطرش خطور نمی کرد.

این پادشاه زایدالوصف ساده لوح، سهل القبول، متلون المزاج، مسخره و مضحکه پسند، بدخلوت و با شرم حضور بود - امور سلطنت با میل عمله جات خلوت با وزراء خود غرض، اداره می شد. خلوتیان پادشاه گویا از پست فطرتان و پست نژادان، بی تربیت و بداخلاقان انتخاب شده بود. و از این رو وضع دربار ملاحظه بود. پادشاه شخصا با آن

نگاه انتقادی شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی به اثر ناظم الاسلام

ده نقد به تاریخ بیداری ایرانیان

۱. میرزامحمد کرمانی علی‌رغم انتقادات جدی که بر تاریخ‌نگاری سنتی و سبک و سیاق آنان دارد و به مذمت تملق، مداحه سردی می‌پردازد، در خلال بیان حوادث و نقش رجال متجدد و روشن فکر خود نیز امیرمداحه‌گویی به شیوه‌ای دیگر می‌شود چنان‌که در ستایش میرزاآقاخان کرمانی، میرزاملکم خان، سپهسالار و بسیاری دیگر از مشروطه‌طلبان اسیر چنین نگرشی است.

۲. هرچند نگرش او به تاریخ و تاریخ‌نگاری متجددانه است اما تفاوت میان سنت و تجدد و مشروطیت و اسلام را به درستی درک نکرده، مشروطه و مشروطه‌خواهان را تقدس می‌بخشد و منادی مقدس مشروطه، قانون و آزادی است و نگاه انتقادی چندانی به این مسائل ندارد. به علاوه وی نه تنها مشروطه و مشروطه‌طلبان و تجددخواهان را تقدس می‌بخشد و ستایش می‌کند بلکه به صورتی یک‌جانبه مخالفان نظام مشروطه و تفکر مشروطه‌خواهی را سرب‌به‌سر مورد تاخت و تاز بی‌رحمانه قرار می‌دهد.

۳. نقش انجمن‌های مخفی و جلسات آنان در کتاب تاریخ بیداری بسیار برجسته نشان داده شده به طوری آنان را از عوامل اصلی تحولات مشروطه‌خواهی و تجددطلبی داشته است.

۴. نگرش عمومی میرزامحمد کرمانی ضدقاجاری است و به نحوی تنفر بومی نویسنده از حادثه کرمان در عصر آقامحمدخان و کشته شدن ناصرالدین‌شاه به دست میرزازای کرمانی آشکار است.

۵. ارتباط و دوستی نزدیک او با سیدمحمدصادق طباطبایی فرزند آقا سیدمحمد طباطبایی و هم‌سویی با تجددگرایان، او را به مخالفت سرسختانه با معارضان مشروطه‌خواهی سوق داده است.

۶. بروز تمایلات بومی وی در حمایت و ستایش از نخبگان کرمانی و بیان پرنرنگ نقش آنان در انقلاب مشروطیت نمایان است و از سوی دیگر دارای تمایلات به شیخیه کرمان است.

۱۷ اصولاً ناظم‌الاسلام اسلوب واحدی در بیان و تحلیل حوادث تاریخی در پیش نگرفته است. پراکندگی روشی و اتخاذ شیوه‌های متفاوت در بیان حوادث و فقدان پیوستگی میان حوادث تاریخی از نقاط ضعف عمده تاریخ بیداری ایرانیان است؛ البته این امر ناشی از تحولات، گرفتاری‌ها و حالات متفاوت روحی نویسنده در جریان تحولات انقلاب مشروطیت بوده است.

۸. بخش عمده‌ای از اخبار و آگاهی‌های نویسنده بر شنیده‌ها استوار است و این امر باعث بروز تعارضات مختلفی در مورد حوادث و اخبار انقلاب مشروطه در کتاب ناظم‌الاسلام شده است.

۹. تکیه بر مسموعات باعث شده که بسیاری از شایعات غیرواقعی در نوشتار نویسنده به چشم بخورد که خود گاه به رد آنان پرداخته است. لذا اخبار صادق و کاذب و شایعات متداول در میان مردم آن را روز به نگارش درآورده است.

۱۰. مؤلف تاریخ بیداری در خیلی از موارد قادر نبوده به خاطر تحولات سریع دست به نگارش حقایق بزند و در مواردی از بیان حقایق چشم‌پوشی کرده و ذکر آن‌ها را مقرون به صلاح نمی‌دانسته است.

تأمل است. نگاه نویسنده تنها به مسائل سیاسی معطوف نبوده، بلکه در نوشته‌های وی می‌توان با طرز معیشت مردم، باورها و فرهنگ رایج زمان نیز آشنا شد. شاید به لحاظی بتوان گفت که این کتاب اولین تجربه و تلاش مورخین ایرانی در تاریخ‌نویسی نوین است. شیوه‌ای که با فاصله گرفتن از روش سنتی راه جدیدی در تاریخ‌نویسی نوین یافته است.

منابع

- آدمیت، فریدون. «انحطاط تاریخ‌نگاری در ایران»، مجله سخن، دوره ۱۷، شماره ۱ (۱۳۴۶ ش).
- آوری، پیترو. تاریخ معاصر ایران (از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه)، ۳ جلد. تهران: موسسه مطبوعاتی عطایی، ۱۳۶۹.
- آیینه‌وند، صادق و سیمین مقیسه. نقدنامه تاریخ، باستان‌شناسی و هنر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۳.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. «نامه‌ای از پاریس در باب تاریخ بیداری ایرانیان»، مجله سخن، دوره ۲۱، شماره ۲ (۱۳۵۰).
- براون، ادوارد. انقلاب مشروطیت ایران. ترجمه مه‌ری قزوینی، تهران: انتشارات کویر، ۱۳۷۶.
- ----. تاریخ ادبی ایران. جلد ۴. ترجمه بهرام مقصدادی. تهران: چاپ ضیاءالدین سجادی و عبدالحسین نوائی، ۱۳۶۹.
- بیاتی، هادی و علی اصغر رجبی. «واکوی کتاب تاریخ بیداری ایرانیان». فصلنامه پارسه، سال ۱۳، شماره ۲۱ (زمستان ۱۳۹۲).
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین. تاریخ بیهقی. به کوشش خطیب رهبر. تهران: انتشارات مهتاب، ۱۳۷۶.
- تبارکی، مرتضی و محسن پرویش. «بررسی و نقد تاریخ بیداری ایرانیان». فصلنامه خرد، شماره ۸ (بهار ۱۳۹۱).
- ترکچی، فاطمه. «تفکر و اجتماع در ایران». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۱۸ (اسفند ۱۳۸۶).
- جوادزاده، علیرضا. «بررسی چهار نظریه در تحلیل اختلاف سیاسی فقه‌های شیعه در نهضت مشروطیت». آموزه، شماره ۵ (پاییز ۱۳۸۳).
- زرین‌کوب، عبدالحسین. تاریخ ایران بعد از اسلام. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۸.
- سلیم، محمد نبی. «تأملی بر تاریخ‌نگاری در ایران». پژوهشنامه تاریخ، شماره ۱ (زمستان ۱۳۸۴).
- شکوری، ابوالفضل. جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری در دوره معاصر. تهران: انتشارات بنیاد تاریخ، ۱۳۷۱.
- عقیلی، فرزاده. «معرفی کتاب تاریخ بیداری ایرانیان». مجله وحید، شماره دوازدهم، سال ششم (مرداد ۱۳۴۸).
- فرمانفرمایان، حافظ. «تاریخ‌نگاری ایران در سده‌های نوزده و بیست». مجموعه مقالات یعقوب آژند. تهران: نشرگستره، ۱۳۸۰.
- کسروی، احمد. تاریخ مشروطه ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام. تاریخ بیداری ایرانیان. به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: آگاه نوین، ۱۳۶۲.
- ملک‌زاده، مهدی. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۳.
- معینی، محمد. «نقد کتاب تاریخ بیداری ایرانیان». ماهنامه الکترونیکی بهارستان، شماره ۵۱.